

УДК 81'1=161.2

Дудник О. М.

ТЕРМІНОРОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ *НОМЕН* – *ОНИМ*. НАУКОВИЙ *НОМЕН* ТА ЗАГАЛЬНОВЖИВАНИЙ ХУДОЖНІЙ

У статті здійснено спробу вирізнити поняття «номен» із-поміж інших терміноокреслювальних груп лексики. Студіювання поглядів відомих лінгвістів призводить до розуміння особливостей, функцій, призначення номенклатурних одиниць та онімів, а також до потреби розмежування номена наукового від загальноновживаного художнього.

Ключові слова: *номен, онім, номенклатура, загальноновживаний художній номен, науковий номен.*

В статье делается попытка вычлнить понятие «номен» среди других специальных групп лексики. Изучение взглядов известных лингвистов ведёт к пониманию особенностей, функций, назначения номенклатурных единиц и онимов, а также к необходимости дифференциации номена научного от общеупотребляемого художественного.

Ключевые слова: *номен, оним, номенклатура, общеупотребляемый художественный номен, научный номен.*

This article attempts to isolate the concept of nomen from special lexical groups. The studying of the views of well-known linguists leads to understanding the features, functions, purpose of nomenclature units and onims. Also it impulses us to separate the scientific nomen from the commonly used literary nomen.

Key words: *nomen, onim, nomenclature, commonly used literary nomen, scientific nomen.*

Дослідження таких класів спеціальної лексики, як *номен*, *онім*, *термін*, неодноразово опинялися в центрі уваги багатьох науковців-лінгвістів. Проте нерідко в мовознавчих працях натрапляємо на відсутність чіткого теоретичного розрізнення й диференціації цих груп.

Номенклатурна лексика споріднена з терміносистемою певної галузі, або ж, більше того, є її складником. У такому разі вона віддзеркалює певний фрагмент наукової картини світу й фіксує об'єктивні наукові знання про предмет. Потрапляючи в художню канву літературного твору, номени на позначення живих організмів нерідко набувають метафоричного звучання, виконують роль певних культурних кодів нації, інформаторів особливого авторського світосприйняття, втілюють найрізноманітніші типи оцінки об'єктів.

Проблема чіткого наукового окреслення поняття «номен», лінгвістичного розмежування термінолексем «номен» – «онім» на сьогодні актуальна й потребує осмислення та подальшого вивчення. Варто зазначити, що в такому зіставленні досліджувані дефініції не вивчали раніше, натомість до явища кореляції *номена й терміна* українські та закордонні мовознавці зверталися неодноразово.

У мовознавчій літературі побутують різні думки щодо опису сутності поняття «номен». Нерідко номенклатурні одиниці ототожнюють із термінами, між ними знаходять багато схожого (О. Моїсєєв, Б. Головін, Р. Кобрин, Н. Родзевич). З іншого боку, номени не можна віднести до складу термінологічної лексики, оскільки вони вирізняються предметністю (співвідносяться з предметом, не з поняттям), описовістю (словесне вираження реалій має описовий характер). На цьому наголошували Г. Винокур, О. Реформатський, О. Суперанська, В. Лейчик, Л. Туровська, Н. Нікуліна та ін. Хоча у визначенні номена немає цілковитої одноставності (кожен науковець формулює це поняття, зважаючи на власну поінформованість та обізнаність у своїй галузі знань), проте всі без винятку лінгвісти сходяться на тому, що номенклатура – це лексика спеціальна.

Отже, маємо на меті здійснити спробу терміноокреслення поняття «номен» та відстежити, завдяки яким ознакам, особливостям номена вирізняють із-поміж інших груп лексики спеціального призначення. Звідси завдання – студіювання поглядів відомих українських та закордонних лінгвістів щодо досліджуваного різновиду лексики; визначення місця номенів у структурі мови; лінгвістичне тлумачення номенклатурної одиниці наукового стилю та загальноновживаного художнього номена.

В українському мовознавстві ідея виокремлення спеціального лексичного ряду мови – номенів належить І. Г. Верхатському. Своєю працею «Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної» (1864–1879) мовознавець заклав основи науково-природничої термінології.

О. В. Суперанська зауважує, що номенклатурні найменування є одиницями винятково лексичного ряду для спеціальних цілей, а тому їх не можна ототожнювати із власними назвами. Бо власні назви, на думку дослідниці, можуть входити до складу і спеціальної, і загальної лексики. «Поділ лексики на власні та загальні назви відбувається незалежно від поділу на загальну та спеціальну лексику» [11, с. 25].

Відомий російський термінолог В. Лейчик визначив місце номенклатури як проміжної ланки між термінами і власними назвами: «Номенклатурою може бути названо систему позначень класів предметів, що входять до однорідного ряду, на основі свідомо вибраних зовнішніх ознак цих предметів. Планом змісту номенклатурних одиниць, як і термінів, є загальні поняття; планом вираження, як і власних назв, слугують приватні ознаки» [5, с. 24]. Дослідник уважав, що до номенклатурних одиниць належать списки назв, виробів будь-якого підприємства, товарів будь-якого магазину, сортів тощо. Номенклатурні знаки, на відміну від власних назв, не пов'язані з одиничними поняттями, а, подібно до термінів, позначають загальні поняття, але не будь-які, а особливі. Специфіка понять, які слугують планом вираження номенклатурних одиниць, полягає в тому, що вони (ці поняття) обов'язково є членами ряду однорідних понять, які різняться неістотними, другорядними, зовнішніми ознаками [5, с. 17–20].

Якісно іншою, порівняно з поглядами проаналізованими вище, видається нам теза О. Герда: «До номенклатури, незважаючи на усталене професійне слововживання, не належать загальні назви риб, звірів, птахів у зоології, рослин у ботаніці, елементів, сполук і речовин у хімії, ліків у медицині, машин, станків та їх деталей у техніці. До ідентифікаторів слід відносити тільки власні назви географічних об'єктів, людей, тварин, марок автомобілів, приладів, назви закладів та організацій тощо» [1, с. 6]. Наслідуючи погляди мовознавця А. Шайкевича («Проблеми терминологической лексикографии». – М., 1983), О. Герд указує на те, що, зокрема, у науково-технічній практиці номени зазвичай називають ідентифікаторами. На багаторівневій ієрархії, як зазначає дослідник, кожне родове слово (н-д, гіперонім) є ідентифікатором щодо підпорядкованих йому видових слів (н-д, гіпонім) [1, с. 58]. Зважаючи на всі авторські формулювання, робимо висновок про те, що з ряду терміноокреслювальних лексем О. Герд виокремлює повноцінно функціонувальний шар слів-ідентифікаторів, що є особливим різновидом номенклатурних одиниць. Уважаємо, що таке іменування номенів потребує окремого, докладнішого й аргументованого вивчення.

Влучно зазначає Т. Кияк, що норми в царині номенклатури насамперед мають установлювати фахівці науки й техніки, а потім уже лінгвісти. Автор стверджує: номен – це відносно довільний «ярлик» предмета, «прикріплений» представниками відповідної галузі знання, що не потребує «розкриття» або хоча б часткового тлумачення його у формі лексичного значення [3, с. 78]. Крім того, Т. Кияк припускає, що номенклатура належить до напівтермінів або професіоналізмів, зауважуючи при цьому, що професіоналізми, на противагу номенклатурним одиницям, здебільшого можна тлумачити [2, с. 3-4].

А. М. Письмиченко визначає номенклатуру як систему слів і словосполучень на позначення конкретних предметів певної галузі науки, а функцією номенів називає маркування окремих об'єктів [8, с. 14].

Продовжуючи тему позиційної спорідненості чи різнорядовості власної назви й номена, яку започаткували О. Суперанська та В. Лейчик, вартими уваги є думки українського термінознавця Нелі Нікуліної. Дослідниця зазначає, що «власні назви неодноразово ставали й стають номенами, потім можуть переходити в терміни. ... власна назва може бути складником (елементом) номенклатурної одиниці» [6, с. 58]. Поміж тим, лінгвіст здійснила комплексний добір варіацій найменувань *номенів* та їхніх типів у кількості 20 одиниць [6, с. 59–60]. Цілком погоджуючись із дослідницею та її прагненням до єдиного найменування, уважаємо за доцільне з-поміж усіх дефініцій доміантною визнати назву *номен*, а *номенклатуру* – системою назв об'єктів певної науки.

Деяку схожість номенів таки вбачають з власними назвами. Перехідною ланкою між номенами й онімами, на нашу думку, можна вважати таку категорію, як номенклатурна назва, яку сформулювала російська дослідниця М. В. Садохова. За її словами, під терміном номенклатурна назва об'єднані загальні назви (*беломорина*, *жигуленок*, *копейка*, *девятка*), а також власні назви («*Ласточка*», «*Мишка на север*», «*Аленка*»). Останні належать до «пограничного» розряду лексем, що займають периферійний місток в ономастичному полі. До основних властивостей такого розряду номенклатурних назв належать багатоплановість семантики, слабка структурованість і системність, орфографічна нестабільність, недовговічність та змінність [10, с. 8].

Особливий статус онімів завжди породжував суперечності між дослідниками щодо їхньої схожості й відмінності з апелятивами, а також відповідності системі мови. Крім того, онімний склад мови в декілька разів перевищує за кількістю й розмаїттям апелятивний, що також ускладнює їхній аналіз.

Один із провідних теоретиків вітчизняної ономастичної науки М. М. Торчинський виклав у монографії «Структура онімного простору української мови» (2008 і 2009 рр.) сучасні погляди на ономастику й власні теоретичні узагальнення Згідно із запропонованим визначенням, оніми, або власні назви – це «периферійно найбільш поширені у мові і мовленні одиниці, якими можуть бути субстантиви, що використовуються для індивідуального називання одиничних денотатів, є соціально зумовленими і суспільно закріпленими, вторинними, генетично переважно похідними від апелятивів; вони виконують передусім номінативну й інформаційну функції, характеризуються опосередкованим зв'язком із поняттями і мають специфічні семантичні, граматичні, функціональні та інші особливості» [12, с. 7].

Оніми – мовні одиниці, які використовують для індивідуального найменування окремих одиничних об'єктів. Із грецької мови словоформа «онім» означає *ім'я*, *назва*.

Власна назва завжди вирізняється тим, що індивідуалізує, конкретизує, виокремлює об'єкт з-поміж інших. Тому основною функцією онімів можна вважати називну, виокремлювальну (називаючи істоту, людина індивідуалізує її, виокремлюючи з-поміж інших). Водночас, коли пропріатив чи апелятив виконують роль ядра тропа або стилістичної фігури, вони стають засобами характеристики, оцінки об'єкта художнього зображення, виконуючи при цьому ще й описову, оцінну функції.

Що ж до призначення номена, то він, як і онім, виконує номінативну функцію, а також предикативну та семасіологічну (здатність виражати відмінні риси, змістовне поняття про певний клас предметів). А. О. Білецький стверджує, що для класів апелятивної та онімної лексики характерні дві полярні функції – узагальнення та індивідуалізації.

У художньому тексті всі оніми утворюють ономастичний простір, який досліджують з огляду на те, як семантичні можливості власних назв реалізовані в поетичному тексті, виявляючи додаткові (конотативні) значення, що надають художнім образам більшої інформативності, емоційності та експресивності. Це уможливають тропи, метафори, персоніфікації, символи, порівняння, перифрази. Вибір форми найменування залежить передусім від ставлення автора до названого, комунікативної ситуації, соціального статусу носія.

Власні назви – це факт мови, а не географії і не історії безпосередньо [7, с. 5]. Номен ж – це галузеві лексеми, які безпосередньо є частиною не мовознавчої науки, а, наприклад, природничої, технічної, математичної. Цілком імовірно, що функціонувати вони можуть не лише на сторінках наукової чи навчальної літератури, а й у художніх текстах. Проте відбувається це за інших обставин та умов слововживання, поміж іншого мовного оточення, й, нарешті, із зовсім іншою виражальною метою. Технічні, біологічні чи будь-які інші наукові номені, уплітаючись в канву поетичного слова, можуть частково трансформуватися (усікатися). Для прикладу візьмемо номені *засць звичайний* або ж *полин однорічний* – у такій формі на ці видові назви майже ніколи не натрапляємо в літературних творах. Зазнавши усічення (відтинання другої частини словосполучки) й залишивши лише стрижневу (основу ідентифікувальну – із прикладів це *засць*, *полин*) складову, наукові номені опиняються в полі художньому.

Отож, спостереження над формою, змістом, функціонуванням номенів та онімів у літературних текстах дають можливість провести паралель схожості між парадигмами «номен – онім» й «апелятив – пропріатив». Можна припустити, що в художньому мовленні номен прирівнюють до загальної назви (апелятива), тоді як власна назва (пропріатив) ідентична поняттю онім.

Насправді майстру пера зовсім не важлива первинність і наукова істинність номена-словоформи. Для номінування об'єктів, досягнення експресії, створення неповторних літературних образів письменник використовуватиме загальновідомі лексеми, бо саме вони відкривають зрозумілий кожному читачеві шлях до асоціацій.

Такий спосіб номенклатурного слововживання з погляду лінгвістики дає змогу констатувати те, що в текстах художньої літератури власне наукові номені не трапляються (або майже не функціонують). А отже, уважаємо за доцільне диференціювати науковий номен від іншого – літературного; а до термінознавчої бази української мови пропонуємо ввести дефініцію «загальноновживаний художній номен».

Ще О. В. Суперанська наголошувала, що науковий номен більш уніфікований і більш наближений до терміна (за характеристиками) [11, с. 231]. На різницю між науковою ботанічною номенклатурою та загальноновживаною літературною ботанічною лексикою вказує і провідний український мовознавець, діалектолог І. В. Сабадош, який зауважує, що синонімія, омонімія зовсім не бажана для наукових номенів, оскільки вони покликані забезпечувати абсолютну точність у найменуванні. Мовознавець також зазначає, що в науковій номенклатурі помітнішим є іншомовний елемент [9, с. 2].

За переконанням М. Курушиної, наукова номенклатура – сукупність назв об'єктів окремої галузі науки; це відносно замкнена система стабільних утворень, яку використовує обмежене коло мовців; а наукові номені позбавлені емоційності, оцінності [4, с. 128].

Загалом, зважаючи на аналіз провідних досліджень у галузі термінознавства, сформулюємо власне визначення поняття «номенклатура»: це група слів спеціального призначення (номенів), що функціює окремо, випадає з ряду термінів та онімів, вирізняючись своїми ознаками.

Що ж до загальноновживаної художньої номенклатури з погляду її поширення, призначення та сфери вживання спробуємо виокремити основні властивості, що будуть де в чому суміжні, а почасти й відмінні від найсуттєвіших властивостей поняття «номен»: 1) предметна закріпленість; 2) лексична зрозумілість, використання великою кількістю мовців; 3) маркування окремих об'єктів, що є членами ряду однорідних понять; 4) функціонування в мові художньої літератури; 5) додаткові семантичні нашарування; 6) прихований прагматичний зміст або культурні смисли; 7) здатність виконувати роль структурно-семантичних елементів фразеологічних одиниць, паремій, тропів.

Література:

1. Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста / А. С. Герд. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 112 с.

2. Кияк Т. Р. Вузькогалузеві терміни як основа формування та квазіреферування фахових текстів / Т. Р. Кияк // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 3–5.
3. Кияк Т. Р. Семантичні аспекти нормалізації термінологічних одиниць / Т. Р. Кияк, О. І. Каменська // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2008. – № 38. – С. 77–80.
4. Курушина М. А. Визначення понять «комерційна», «технічна» й «наукова» номенклатура у дослідженнях із термінознавства [Електронний ресурс] / М. А. Курушина. – Режим доступу : http://keui.files.wordpress.com/2013/12/40_kurushina.pdf.
5. Лейчик В. М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и именами собственными / В. М. Лейчик // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – С. 13–24.
6. Нікуліна Н. В. Дискусії щодо терміна «номен» в українському та зарубіжному мовознавстві / Н. В. Нікуліна // Проблеми української термінології : вісник. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2010. – № 676. – С. 56–61.
7. Никонов В. А. Ономастика / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1969. – 261 с.
8. Письмиченко А. М. Номен і номенклатура (на матеріалі терміносистеми будівельної індустрії) / А. М. Письмиченко // Культура слова. – К., 1983. – № 29. – С. 14–16.
9. Сабадош І. В. Народні назви рослин і наукова ботанічна номенклатура [Електронний ресурс] / І. В. Сабадош. – Режим доступу : <http://kulturamovyu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf>.
10. Садохова М. В. Номенклатурные названия в современном русском языке : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. филол. наук / М. В. Садохова. – Мурманск, 2011. – 23 с.
11. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
12. Торчинський М. М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01 / Торчинський Михайло Миколайович ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології. – К., 2010. – 35 с.